

TARIXİN ELMİ VƏ TƏNQİDİ ŞƏRHİ

Prof. Dr. Xaləddin İbrahimli

Çağ Universiteti, Türkiyə

haleddinibrahimli@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0184-3849>

Xülasə. Məqalədə tarix fəlsəfəsinin təkamülü sistemli və mərhələli şəkildə araşdırılır. Əsərin əvvəlində qədim dövrdə tarix yazmanın başlanğıc mərhələsi təsvir edilir. Herodot və Fukidid kimi ilk tarixçilər tarixi hadisələri müşahidə və tənqidi yanaşma əsasında izah etməyə çalışmışlar. Platon və Aristotel isə tarixə daha fəlsəfi baxış gətirmiş, toplumun və dövlətin mahiyyəti ilə bağlı ümumi qanunauyğunluqlar axtarmışlar. Orta əsrlərdə Avqustinus tarixi ilahi planın tərkib hissəsi kimi qəbul etmiş, İbn Xaldun isə tarixə ilk dəfə elmi və sosial faktorlar bucağından baxaraq çağdaş tarix fəlsəfəsinin əsaslarını qoymuşdur. Aydınlanma dövründə tərəqqi ideyası ön plana çıxmış, tarix insan aqlının inkişafı kimi qəbul edilmişdir. Bu mərhələdə Viko, Monteskyö, Kant və Hegel kimi filosoflar tarixə müxtəlif nəzəri yanaşmalar təqdim etmişlər. Xüsusilə Hegel tarixi dialektik proses kimi izah etmişdir. XIX əsrdə Marks tarixdə iqtisadi və sinfi amillərin əsas rol oynadığını göstərmiş, pozitivist tarix fəlsəfəsi isə tarixi hadisələrin obyektiv qanunlarla izah oluna biləcəyini müdafiə etmişdir. XX əsrdə Spenqler, Toynbi və postmodernist tarix fəlsəfəsi tarixə daha relyativist və çoxtərəfli yanaşmalar gətirmişdir. Müasir dövrdə isə tarix fəlsəfəsində əsas paradigma dəyişiklikləri baş vermiş, obyektivlik iddiaları zəifləyərək, fərqli perspektivlərin və çoxsəsliliyin önəmi artmışdır. Araşdırmada tarix fərqli mədəniyyətlərin və fərdlərin baxışları əsasında formalaşan dinamik bir sahə kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: arix fəlsəfəsi, tarixçilik, paradigma dəyişiklikləri, pozitivizm və obyektivlik, postmodernist tarix yanaşmaları, müasir tarix fəlsəfəsi, çoxtərəflilik və subyektivlik.

SCIENTIFIC AND CRITICAL INTERPRETATION OF HISTORY

Haləddin İbrahimli

Abstract. This article systematically and gradually examines the historical development of the philosophy of history. The article begins by examining the earliest forms of historical writing in antiquity. Early historians such as Herodotus and Thucydides attempted to explain historical events based on observation and critical analysis. Plato and Aristotle introduced a more philosophical perspective on history, seeking general principles concerning the nature of society and the state. In the Middle Ages, Augustine viewed history as part of a divine plan, while Ibn Khaldun laid the foundations of modern philosophy of history by interpreting history through scientific and social factors. During the Enlightenment, the idea of progress came to the forefront, and history come to be perceived as the unfolding of human reason. Philosophers such as Vico, Montesquieu, Kant, and Hegel offered various theoretical approaches to history during this period. Hegel, in particular, described history as a dialectical and theological process. In the 19th century, Marx emphasized the fundamental role of economic and class factors in historical development. The positivist philosophy of history defended the idea that historical events could be explained through objective laws. In the 20th century, thinkers such as Spengler and Toynbee, along with postmodernist approaches, introduced more relativistic and multifaceted perspectives to historical interpretation. In the contemporary period, major paradigm shifts have occurred in the philosophy of history, as the emphasis on objectivity has weakened and the value of multiple perspectives has increased. Today, history is regarded as a dynamic field shaped by the viewpoints of different cultures and individuals.

Keywords: philosophy of history, historiography, paradigm shifts, positivism and objectivity, postmodern approaches to history, contemporary philosophy of history, plurality and subjectivity.

НАУЧНАЯ И КРИТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ИСТОРИИ

Халеддин Ибрагимли

Резюме. В данной статье последовательно и систематически рассматривается историческое развитие философии истории. В начале работы описывается начальный этап исторического письма в древности.

Ранние историки, такие как Геродот и Фукидид, пытались объяснять исторические события на основе наблюдений и критического анализа. Платон и Аристотель внесли в понимание истории более философский подход, основываясь на идее причинности, закономерности и природы общества и государства. В Средние века Августин предложил рассматривать историю как часть божественного замысла, а мыслители, такие как Ибн Халдун осуществляли попытки научного объяснения исторических процессов, анализируя их через социальные и природные факторы. В эпоху Просвещения на первый план вышла идея прогресса и история стала восприниматься как развитие человеческого разума: философы этого периода, такие как Вико, Монтескье, Кант и Гегель, предлагали различные концептуальные подходы к пониманию исторического процесса.

В XIX веке Маркс подчёркивал фундаментальную роль экономических и классовых факторов в историческом развитии. Позитивистская философия истории отстаивала идею о том, что исторические события можно объяснить с помощью объективных законов. В XX веке мыслители, такие как Шпенглер, Тойнби и представители постмодернистских подходов, предложили более релятивистские и многовариантные взгляды на историческую интерпретацию. В современный период произошли значительные парадигмальные сдвиги в философии истории: акцент на объективность ослаб, а значение множественности точек зрения и плюрализма возросло. Сегодня история рассматривается как динамическая область, формируемая взглядами различных культур и индивидов.

Ключевые слова: философия истории, историография, парадигмальные сдвиги, позитивизм и объективность, постмодернистские подходы к истории, современная философия истории, плюрализм и субъективность

Komtenin tarix fəlsəfəsi. Öqüst Komte tarix fəlsəfəsində pozitivist metodologiyanın tətbiqini irəli sürərək toplumun inkişafını qanunauyğun bir proses kimi izah etmişdir. O, tarixi təsadüfi hadisələr ardıcılığı deyil, müəyyən bir daxili məntiqə tabe olan mərhələli təkamül prosesi kimi qiymətləndirmişdir. Komtenin bu baxışı onun ümumi pozitivizm fəlsəfəsinin tarixi idraka tətbiqi kimi başa düşülə bilər.

Komtenin tarix fəlsəfəsinin mərkəzində "üç mərhələ qanunu" dayanır. Bu qanuna əsasən, insan zəkası və toplum ardıcıl olaraq teoloji, metafizik və pozitiv mərhələlərdən keçir. Bu nəzəriyyə ilə Komte, tarixin intizamlı və öncədən müəyyənləşdirilə bilən inkişaf mərhələləri vasitəsilə formalaşdığını iddia etmişdir. Tarixi proseslərin belə mərhələli quruluşu toplumun şüur səviyyəsindəki dəyişikliklərlə bilavasitə əlaqələndirilmişdir: fərdlərin və toplumların düşüncə tərzini dəyişdikcə, ictimai institutlar və təşkilatı strukturlar da transformasiyaya uğrayır.

Komtenin yanaşması tarixdə teleoloji bir istiqamət nəzərdə tutur: insanlıq, zəruri olaraq pozitiv biliyə, yəni elmi idrak mərhələsinə doğru irəliləyir. Bu irəliləyiş ideyası tarixi yalnız keçmişin təsviri kimi deyil, həm də gələcək üçün yön göstərən bir proses kimi dəyərləndirməyə imkan verir. Komteyə görə, tarixi bilmək, toplumun gələcək inkişaf istiqamətlərini elmi əsaslarla proqnozlaşdırma imkanı yaradır.

Bundan əlavə, Komte tarixə orqanik bir inkişaf modeli tətbiq edir. O, toplumu bir orqanizmə bənzədir və müxtəlif sosial institutların funksional harmoniyasını qeyd edir. Tarixdə dəyişikliklər kəskin inqilabi sıçrayışlar şəklində deyil, daha çox tədrici, uyğunlaşmaya əsaslanan bir təkamül prosesi kimi təqdim edilir.

Komtenin tarix fəlsəfəsi sonrakı dövrlərdə sosial elmlərin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Xüsusilə, tarixi qanunların və ictimai inkişaf mərhələlərinin müəyyən olunması cəhdləri onun fikirlərinə istinad etmişdir. Bununla belə Komtenin determinist yanaşması və tarixi proseslərin

zəruriliyinə etdiyi vurğu sonradan tənqidlərə də məruz qalmışdır; çünki tarixi hadisələrin çoxölçülü və qeyri-müəyyən təbiəti bəzi hallarda bu tip mərhələli modellərlə tam izah edilə bilməmişdir.

Nəticə etibarilə, Komtenin tarix fəlsəfəsi toplumun inkişafını rəşional, mərhələli və qanunauyğun bir proses kimi anlamağa yönəlmiş ilk sistemli cəhdlərdən biri olmuşdur. Onun bu yanaşması tarix və sosiologiya arasında körpü rolunu oynamış, ictimai hadisələrin elmi öyrənilməsi idealını bərqərar etmişdir. Komtenin tarix fəlsəfəsi insanlığın intellektual və ictimai inkişafını elmi qanunauyğunluqlarla izah edən rəşionalist bir model təqdim etmişdir. Onun nəzəriyyəsi həm tarixə pozitivist bir baxış gətirmiş, həm də sonrakı dövrlərdə tarixi dəyişməz qanunlarla izah etməyə çalışan determinist yanaşmaların intellektual əsasını formalaşdırmışdır.

Karl Marks: tarixdə sinfi mübarizə və iqtisadi determinantlar. XIX əsrin ortalarında Karl Marks (1818–1883), tarixə tamamilə yeni, materialist və tənqidi bir baxış gətirərək, tarix fəlsəfəsində dönüş nöqtəsi yaratdı. Onun tarixə yanaşması, idealizmdən maddiliyə keçid, yəni insanlıq tarixinin əqli və ruhani inkişaf kimi deyil, maddi istehsal münasibətləri və sinfi qarşılıqlar vasitəsilə izah olunması demək idi. Bu yanaşma tarixin subyektini – fəal fərdi – ictimai siniflərlə əvəz edərək, tarix fəlsəfəsində həm ontoloji, həm də metodoloji yeni bir mərhələni başlatdı.

Marksın tarix fəlsəfəsinin mərkəzində tarixi materializm anlayışı dayanır. Bu nəzəriyyəyə görə, bir toplumun istehsal qüvvələri (əmək alətləri, texnologiya, əmək gücü və s.) ilə istehsal münasibətləri (mülkiyyət formaları, əmək bölgüsü, sinfi struktur və s.) arasında əlaqə həmin toplumun bütün üstqurumunu – hüquq, din, mədəniyyət, ideologiya – formalaşdırır. Başqa sözlə desək, maddi baza ideoloji fəvqəqlurumu təyin edir. Marks yazırdı: "İnsanlar öz tarixlərini özləri yaradırlar, lakin bunu sərbəst şəraitdə və öz seçdikləri hallarda deyil, birbaşa verilmiş və ötən dövrdən qalmış maddi şərtlər daxilində edirlər" [15, s. 15].

Bu fikir Marksın determinist, lakin dialektik və dinamik tarix anlayışını göstərir. Tarix nə Tanrının planı, nə də yalnız fərdi iradələrin toplamıdır; o, istehsal və mülkiyyət münasibətləri arasında qarşılıqlardan doğan obyektiv bir prosesdir.

Marksın tarix fəlsəfəsində əsas hərəkətverici qüvvə sinfi mübarizədir. O, "Kommunist Partiyasının Manifesti"ndə bu fikri qısa və kəskin şəkildə belə ifadə edir: "İndiyə qədərki bütün toplumların tarixi, sinfi mübarizələrin tarixidir" [16, s. 34].

Bu mübarizə forması əsasən iqtisadi zəmində baş verir: mülkiyyət sahibləri (burjuaziya) ilə əmək qüvvəsi sahibləri (proletariat) arasında. Feodalizm dövründə bu qarşılıqlar zadəganlar və kəndlilər arasında baş verirdisə, kapitalizm dövründə burjuaziya ilə proletariat arasındakı ziddiyyətə çevrilmişdir. Siniflər arasındakı bu struktur qarşılıqlar tarixi dəyişməyə və inqilabi transformasiyalara səbəb olur.

Marks Hegelin dialektikasından təsirlənərək, tarixi mərhələli və ziddiyyətli bir inkişaf prosesi kimi modelləşdirmişdir. Onun nəzəri modelinə əsasən, toplumlar əsas beş iqtisadi-sosial formadan keçmişdir: ibtidai icma, köləlik, feodalizm, kapitalizm və gələcəkdə mümkün olacaq sosializm/kommunizm. Hər bir mərhələ öz daxilində ziddiyyətlər və istismar formaları daşıyır və bu ziddiyyətlər mübarizə və inqilab vasitəsilə yeni bir sistemə yol açır.

Bu yanaşma həm determinist, həm də progressiv xarakter daşıyır: tarix təsadüfi deyil, obyektiv şərtlərlə müəyyənləşir və toplumun azadlıq və bərabərliyə doğru irəliləyişini ifadə edir.

Marksın tarix fəlsəfəsinin ayrılmaz hissəsi ideologiya tənqididir. Onun fikrincə, hər dövrün hakim sinfi yalnız iqtisadi resurslara deyil, həm də düşüncə formalarına və təsəvvür gücünə nəzarət edir. Bu səbəblə, tarixyazma da daxil olmaqla, bilik istehsalı obyektiv deyil, sinfi maraqlara uyğun yönləndirilmişdir. "Hər dövrün hakim ideyaları həmin dövrdəki hakim sinfin ideyalarıdır" [3, s. 64].

Bu, marksist tarix fəlsəfəsində epistemoloji çevriliş deməkdir: tarix sadəcə keçmişin qeydi deyil, ideoloji hegemoniyanın bir aləti də ola bilər. Buna görə də tarix yalnız yazılmamalı, tənqid olunmalı və yenidən qurulmalıdır.

Karl Marksın tarixə gətirdiyi materialist və sinfi yanaşma tarixi sadəcə keçmiş hadisələrin xronikası kimi deyil, maddi şərtlər və sosial ziddiyyətlərin nəticəsi olan dinamik bir proses kimi anlamağımıza imkan verir. Onun nəzəriyyəsi, tarix fəlsəfəsində məkanın, iqtisadiyyatın, sinfin və ideologiyanın əsaslı yer tutmasına səbəb olmuş, XX əsr boyunca kritik tarixçilik, postkolonial nəzəriyyə və sosial tarix yazımı üçün zəmin yaratmışdır.

Toynbi və Spengler: mədəniyyətlərin dövriliyi. XX əsr tarix fəlsəfəsində, xüsusilə tərəqqi ideyasına və Avropa mərkəzli tarix modelinə qarşı tənqidi yanaşmaların artması ilə, dövrilik anlayışına

əsaslanan tarix modelləri aktuallaşdı. Bu istiqamətdə Osvald Spenqlər və Arnold Toynbi kimi tarix filosofları mədəniyyətlərin inkişafını bioloji və sosiomədəni dövrlər əsasında şərh edərək, universal tarix modellərinə alternativ konsepsiyalar irəli sürdülər.

Alman tarix filosofu Osvald Spenqlər (1880–1936), "Qərbin süqutu" (Der Untergang des Abendlandes, 1918–1922) adlı monumental əsərində tarixə bioloji metafora ilə yanaşmış və sivilizasiyaların doğulma, inkişaf, qocalma və süqut mərhələlərindən keçdiyi fikrini irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, hər bir mədəniyyət unikal, daxili enerjiyə malik və öz həyat ritmi ilə yaşayan bir orqanizmdir.

Spenqlər tarixdə qeyri-müəyyən və xətti tərəqqi anlayışını rədd edərək, onun yerinə mədəniyyətlərin silsiləvi və labüd süqutu modelini təqdim edir. O yazır: "Heç bir mədəniyyət əbədi deyil. Hər biri özünəməxsus ruhla doğulur, inkişaf edir və sonra zəifləyib yox olur" [21, s. 21].

Spenqlər üçün Qərb sivilizasiyası artıq öz "sivilizasiya" mərhələsinə çatmış və bu, onun yaradıcı gücünün tükənməyə başladığını göstərir. Ona görə sivilizasiya mərhələsi mədəniyyətin sonu deməkdir - bu mərhələdə artıq formalizm, texnokratizm və ruhdan məhrumolma hökm sürür. Spenglerin yanaşması fatalist (qaçınılmaz sonluq) və pessimist xarakter daşıyır və modern Qərb mədəniyyətinə dair sərt tənqidi ehtiva edir.

İngilis tarix filosofu Arnold Toynbi (1889–1975), "Tarixin araşdırılması" (A Study of History-12 cildlik, 1934–1961) adlı əsərində Spenqlərin təsiri altında olsa da, daha az fatalist və daha dinamik bir tarix modeli inkişaf etdirmişdir. Toynbi tarixdə 20-dən çox müstəqil mədəniyyət müəyyən edir və onların yüksəliş və süqut səbəblərini araşdırır.

Toynbinin əsas konsepsiyası "challenge and response" – yəni "çağırış və cavab" və yaxud "meydan oxuma və təpki" modelidir. Bu modelə əsasən, mədəniyyətlər xarici və ya daxili təhdidlərə (sosial, iqlim, texnoloji və s.) qarşı yaradıcı və adaptiv cavablar verə bildikləri müddətcə inkişaf edirlər. Əgər bu cavablar verilməzsə, mədəniyyətlər durğunlaşır və dağılmağa başlayır.

"Bir mədəniyyətin taleyini təyin edən, onun qarşılaşdığı çətinliklər deyil, bu çətinliklərə necə cavab verməsidir" [23, s. 73].

Toynbinin modeli həm subyektiv təşəbbüsü, həm də struktur amilləri nəzərə alır. O, mədəniyyətlərin süqutunu yaradıcı azlığın (*creative minority*) funksiyasını itirməsi ilə əlaqələndirir. Bu azlıq artıq yenilik və liderlik qabiliyyətini itirdikdə, toplumun kütləsi də sosial təqlidçilik (*mimesis*) və passivlik vəziyyətinə düşür. Bu isə mədəniyyəti tədricən birləşdirici mənəvi gücünü itirmiş sivilizasiyaya çevirir.

Spenqlər və Toynbi modern tarix fəlsəfəsində tərəqqi ideyasını tənqid edən, lakin tarixi yenə də strukturlaşdırmağa çalışan iki fərqli yanaşmanı təmsil edirlər. Onlar tarixi mədəniyyətlərin mənəvi enerjisi, yaradıcı gücü və reaksiya qabiliyyəti ilə izah etməyə çalışaraq, universal tarix modellərinə alternativ dövrilik əsaslı modellər təklif etmişlər. Bu yanaşmalar, xüsusilə postmodern dövrdə mərkəzsizləşdirilmiş və plüralist tarix yorumlarının inkişafına ilham vermişdir.

Nitsşe: tarixə qarşı şübhəçi yanaşma. XIX əsrin sonlarına doğru Fridrix Nitsşe (1844–1900) tarixə yanaşmada radikal bir dönüş nöqtəsi yaratdı. O, həm aydınlanma dövrünün tərəqqiyə əsaslanan xətti tarix modelini, həm də hüquq və əxlaq mərkəzli idealist tarix fəlsəfəsini sərt şəkildə tənqid etdi. Nitsşe tarixə yalnız bir bilik sahəsi kimi deyil, insan varoluşuna təsir edən mənəvi və psixoloji güc kimi yanaşaraq, onu tənqidi, şübhəçi və fəlsəfi cəhətdən dekonstruktiv bir mövqedən sorğuladı.

Nitsşe, 1874-cü ildə qələmə aldığı "Tarixin həyat üçün faydası və ziyarı haqqında" (Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben) adlı əsərində tarixə həyat və yaradıcılıq baxımından yanaşmanın vacibliyini vurğulayır. Onun fikrincə, bilik olaraq, tarix insanın yaradıcı gücünü boğan, onu keçmişin yükü altında əzən bir vasitəyə çevrilə bilər. Bu mənada o, tarixə münasibətdə şəxsiyyətformalaşdırıcı və ya dağıdıcı potensial axtarır və yazırdı: "Həyat üçün yaşanmalı olan şey keçmiş deyil, gələcəkdir; tarix yalnız o halda mənalıdır ki, həyatın inkişafına xidmət edir" [18, s. 5]. Nitsşe burada tarixə instrumental və selektiv yanaşmanı müdafiə edir. Tarix dondurulmuş keçmişin obyektiv təsviri deyil, iradə və yaradıcı gücün yönəldiyi bir material olmalıdır. Onun üçün tarix yalnız "yaşamağa xidmət etdiyi müddətcə" dəyər daşıyır.

Nitsşe, tarixə üç əsas yanaşmanı ayırır:

1. *Monumental tarix – böyük şəxsiyyətlərin və nailiyyətlərin tərənnümü; yaradıcı gücü artırır, amma həm də mifə çevrilə bilər.*

2. *Antikvar tarix – ənənələrin qorunması və keçmişə hörmət; lakin çoxaldıqda passivliyə və nostaljiyə səbəb olar.*

3. *Tənqidi tarix – keçmişin aktiv şəkildə sorğulanması və ondan azad olma prosesi; riskli olsa da, yenidən doğuluş üçün vacibdir.*

Nitsşe yazırdı: "Keçmişin yükündən azad olmayanlar gələcəyi yarada bilməzlər" [19, s. 24].

Bu təsnifat Nitsşenin tarixə ontoloji deyil, funksional yanaşdığını göstərir; o, tarixi var olan bir obyektiv reallıq kimi deyil, yaşamaq və yaradıcı olmaq üçün istifadə edilə biləcək bir vasitə kimi qəbul edir.

Nitsşenin tarix tənqidinin arxasında nihilist bir təşviş durur: keçmişə həddən artıq bağlanma və obyektiv tarixçilik, dəyərlərin ölümünə və passivliyə yol açır. Onun məşhur ifadəsi - "Tanrı öldü", yalnız dini deyil, metafizik və tarix fəlsəfəsinin dağılması anlamına da gəlir. Bu mənada Nitsşe üçün tarix, yeni dəyərlər yaratmaq yolunda əvvəlkilərin dağıdılmasını tələb edən daxili bir gərginlik sahəsidir: "İnsan öz tarixindən ancaq o zaman güc alır ki, onu aşmağa cəhd edir" [18, s. 37].

Bu fikir Nitsşenin "güç iradəsi" konsepsiyası ilə də bağlıdır; tarix insanı müəyyən edən deyil, insan tarixi öz iradəsi ilə formalaşdırmalıdır. Bu yanaşma daha sonra Fuko, Derrida və poststrukturalistlər üçün ilham qaynağına çevrilmişdir.

Nitsşenin tarix fəlsəfəsi metodoloji şübhəçilik, dəyərlərin dekonstruksiyası və yaradıcı subyektivliyin müdafiəsi ilə fərqlənir. O, tarixi mütləq həqiqət kimi deyil, həyata və yaradıcı potensiala təsiri baxımından dəyərləndirilməli olan bir fenomen kimi təqdim edir. Nitsşe üçün qədim Yunan dövrünün qəhrəmanlıq və güc ideallarını yaşadan "tragediya" anlayışı, həyatın bütün acılarına və xaosuna baxmayaraq, yaşamağa və yaratmağa təşviq edən bir tarixi şüur idi. O, Sokrat və sonrakı rəasionalist ənənənin bu yaradıcı enerjini zəiflətdiyini düşünürdü. Məsələn, Sokratdan sonra Avropa mədəniyyəti tarixi "həqiqəti tapmaq" məqsədilə ağır, şübhəçi və həyat enerjisindən uzaq bir istiqamətə sürükləndi. Nitsşe deyirdi ki, tarixə bu cür rəasional və tənqidi yanaşmaq insanı öz yaradıcı gücündən uzaqlaşdırır. Bu səbəbdən o, keçmiş, sadəcə, olduğu kimi öyrənmək yerinə, insanın indiki və gələcək həyatı üçün ilham verəcək, güc və yaradıcı iradəni canlandıracaq şəkildə istifadə olunmasını müdafiə edirdi.

Beləliklə, Nitsşe tarixə dair ənənəvi fəlsəfi yanaşmalarla (idealist, materialist, teleoloji) radikal şəkildə üzləşir və tarix fəlsəfəsində postmodern dönüşün intellektual əsasını qoyur.

Postmodern yanaşmalar və müasir tarixçilik

J.Lötard və Mişel Fuko. XX əsrin sonlarına yaxın tarix fəlsəfəsində köklü dəyişikliklər meydana gəldi. Ənənəvi tarixçilikdə keçmiş hadisələr obyektiv bir gerçəklik kimi təqdim edilir, tarixçi isə bu hadisələri kənardan müşahidə edən və neytral şəkildə qeydə alan bir fiqur kimi təsəvvür olunurdu. Lakin postmodernist yanaşmalar bu baxış bucağını ciddi şəkildə sorğuladı. Postmodern filosoflar tarix elmini, sadəcə, keçmişdə baş verən hadisələrin xronoloji düzümü kimi deyil, müxtəlif güc (iqtidar) münasibətləri və diskurslar çərçivəsində qurulan bir mənə sahəsi kimi dəyərləndirirdilər. Bu yeni yanaşmanın ən mühüm nümayəndələri arasında J.Lötard və Mişel Fuko xüsusi yer tutur. Onların fikirləri tarix fəlsəfəsində universal həqiqət iddialarına qarşı radikal bir tənqid cərəyanı yaratmış və tarixçiliyin metodoloji əsasları barədə yenidən düşünməyə təkan vermişdir.

J.Lötard özünün məşhur "Postmodern durum" (La Condition Postmoderne, 1979) əsərində müasir dövrün əsas xarakteristikasını böyük hekayələrin (grand narratives) iflasa uğraması kimi təqdim etmişdir. Lötard postmodern vəziyyəti anlamaq üçün əvvəllər insanlara toplumun məqsədi, biliyin təbiəti və tarixdə irəliləyiş haqqında ümumbəşəri açıqlamalar verən böyük hekayələrin çökməsini əsas göstərici kimi qəbul edir. Onun fikrincə, elm, siyasət və mədəniyyət sahələrində topluma mənə qazandıran və onu istiqamətləndirən ümumbəşəri izahlar artıq inandırıcılığını itirmişdir. Əvvəllər toplumlar öz gələcəyini planlaşdırmaq və legitimliyini təmin etmək üçün belə hekayələrə söykənirdisə, postmodern dövrdə bu cür hekayələrə olan inam dərin bir şəkildə sarsılmışdır. Lötard bu fikrini belə ifadə edir: "Bilik, legitimləşdirici böyük hekayələrin dağılması ilə parçalanmış hala gəlmişdir" [14, s. 24]. Bu cümlə ilə o, bilik istehsalının artıq vahid, mərkəzləşdirilmiş sistemlərə deyil, çoxsaylı və müxtəlif dil oyunlarına əsaslandığını vurğulayır.

Marksizmin sinfi mübarizə hekayəsi, Aydınlanmanın irəliləyiş ideyası və liberalizmin azadlıq və tərəqqi anlayışı kimi böyük narrativlər, Lötarda görə, fərqli fərdi təcrübələri və lokal gerçəklikləri

susduraraq öz hegemonluğunu təmin etmişdir. Bu böyük izah sistemləri fərdi həyat hekayələrini və müxtəlif toplumların özünəməxsus inkişaf yollarını görməzdən gəlmiş, bunun əvəzində, bəşəriyyətin tarixini vahid xətt üzrə irəliləyən bir proses kimi təqdim etmişdir. Lötard isə bu cür yanaşmaların həm siyasi, həm də intellektual baxımdan tənqid edilməsinin vacibliyini müdafiə edir. Ona görə postmodern dövr fərdi səsin, yerli bilik formalarının və alternativ izahların mövcudluğunu tanıyan çoxsəsliliyin dövrüdür.

Lötard postmodern vəziyyətin əsas xüsusiyyəti kimi, fərqli hekayələrin, lokal diskursların və çoxsəsliliyin meydana çıxmasını qeyd edir. Tarix artıq tək bir xətt üzrə inkişaf edən, vahid və obyektiv gerçəklik kimi təqdim edilə bilməzdi. Əksinə, keçmiş haqqında danışmaq, müəyyən bir dil oyununun içində olmaq deməkdir. Lötard burada "dil oyunları" anlayışını irəli sürərək, hər bir tarixi ifadənin spesifik sosial və mədəni kontekstdə formalaşdığını izah edir. Bu yanaşmaya görə, tarixçi artıq "obyektiv gerçəyi" aşkara çıxaran neytral bir müşahidəçi deyil, müəyyən güc münasibətləri və dil strukturları içində fəaliyyət göstərən bir subyekt olaraq qiymətləndirilir. Tarixçinin seçdiyi mövzu, istifadə etdiyi qaynaqlar, hadisələrə verdiyi məna və onları necə bir ardıcılıqla təqdim etdiyi onun yaşadığı toplumun ideoloji çərçivəsindən, mövcud güc münasibətlərindən və istifadə etdiyi dilin imkanlarından təsirlənir. Hansı hadisənin vacib sayılacağı, hansı səslərin görünməz qalacağı, hansı sözlərin seçilib hansılarının kənarında qalacağı - bütün bunlar neytral seçimlər deyildir. Tarixçi, fərqi olsa da, olmasa da, müəyyən hegemonik diskursların içində hərəkət edir. Keçmiş hadisələrə məna vermək üçün istifadə olunan dil, həmin dövrün düşüncə tərzini və güc münasibətlərini əks etdirir.

Məsələn, Avropa tarix salnamələrində "kəşf" adı verilən Kolumbun 1492-ci il Amerikaya səfəri, uzun müddət sivilizasiyanın yayılması və irəliləyişin simvolu kimi təqdim olunmuşdur. Lakin postmodern yanaşmalar bu hadisəyə alternativ baxışlar təklif edərək onu sömürgeçiliyin, yerli xalqların məhv edilməsinin və mədəni assimilyasiyanın başlanğıcı kimi qiymətləndirirlər. Bu isə göstərir ki, keçmiş hadisələrin necə adlandırıldığı və şərh edildiyi tarixçinin dil oyunu içində tutduğu mövqe, sosial kontekst və ideoloji baxışla sıx bağlıdır.

Başqa bir örnək isə Osmanlı imperiyasının süqutudur. Ənənəvi milli tarix yazımında bu süqut tez-tez "geriləmə dövrü", "tənəzzül" və "xilas üçün mübarizə" kimi vahid və dramatik bir xətt üzrə təsvir olunur. Halbuki postmodern yanaşmalar bu hekayənin özünün bir seçim nəticəsində qurulduğunu vurğulayır. Osmanlının son dönəmi yalnız zəifləmə və məğlubiyət kimi deyil, mədəni müxtəliflik, hüquqi islahatlar, yerli modernləşmə cəhdləri və fərqli sosial təcrübələrin ortaya çıxması kimi də oxuna bilər. Burada hansı faktların vurğulanacağı və necə mənalandırılacağı tarixçinin mövqeyindən, istifadə etdiyi dil və kontekstdən asılı olur.

Buna görə də tarixçilik artıq, sadəcə, "gerçəkləri tapmaq" fəaliyyəti kimi deyil, gerçəklikləri müəyyən strukturlar daxilində qurmaq və şərh etmək prosesi kimi başa düşülür. Tarixçi öz dövrünün siyasi, sosial və mədəni çərçivələri içində müəyyən bir mövqedən danışır. O, təkə keçmişə araşdırmır, həm də keçmişə öz dövrünün dil "oyunları" və güc münasibətləri vasitəsilə yenidən formalaşdırır. Başqa sözlə, tarix yazma özü bir diskurs formasıdır və hər bir diskurs kimi, o da müəyyən maraqları, seçimləri və güc münasibətlərini özündə daşıyır. Bu yanaşma tarix elminin obyektivliyini və tərəfsizliyini sorğulamaqla yanaşı, tarixçini özünü daha yaxşı dərk edən, daha tənqidi və daha məsuliyyətli bir mövqeyə çağırır: tarixçi öz danışdığı dillə, seçdiyi perspektivlə və istinad etdiyi bilik rejimləri ilə daim hesablaşmalıdır.

Sovetlər Birliyi dövründə yazılan rəsmi tarix kitablarında Oktyabr inqilabı və Sovet hakimiyyətinin qurulması "tarixin zəruri və qaçılmaz mərhələsi" kimi təqdim edilirdi. Burada hadisələr proletariyatın tarixi qələbəsi, sosial ədalətin bərqərar olması və sinifsiz topluma doğru təkamül prosesi kimi şərh edilirdi. Alternativ fikirlər, inqilabın dağıdıcı tərəfləri və fərqli sosial qrupların təcrübələri isə ya görməzlikdən gəlinir, ya da "əks-inqilabçılıq" kimi damğalanaraq kənarlaşdırılırdı.

Lötardın nəzəriyyəsi ilə baxdıqda, Sovet tarixçiliyi, sadəcə, keçmişə izah etmirdi; o, spesifik bir ideoloji çərçivədə keçmişə yenidən qurur, hadisələri kommunist ideologiyasına uyğun şəkildə şərh edirdi. Tarixçi burada obyektiv müşahidəçi deyil, hakim ideologiyanın dil oyunları və güc münasibətləri içində fəaliyyət göstərən bir subyekt idi.

Mişel Fuko isə tarixə fərqli bir prizmadan yanaşır. Fuko üçün əsas məsələ böyük hekayələrin dağılması yox, bilik və güc arasındakı qarşılıqlı təsirdir. O göstərir ki, "hər bilik forması müəyyən bir güc münasibətinin nəticəsidir" [5, s. 32]. Fuko hesab edirdi ki, toplumlarda "doğru" və "yanlış" hesab

edilən bilik formaları heç vaxt neytral deyildir; onlar daim müəyyən hakimiyyət strukturlarının təsiri altında formalaşır.

Bu yanaşmanın konkret bir nümunəsi kimi, Fuko "İntizam və cəza" əsərində təqdim etdiyi Panoptikon modelini göstərir. Panoptikon, ingilis filosofu Ceremi Bentam tərəfindən irəli sürülmüş dairəvi həbsxana layihəsidir və burada məhbuslar mərkəzdə yerləşən bir müşahidə qülləsindən potensial olaraq daima izlənilə bilirlər. Əsas məsələ ondadır ki, məhbuslar bilavasitə müşahidə olunmasalar belə, izləndikləri təəssüratı altında öz davranışlarını daim nəzarətə alırlar. Fuko bu modeli yalnız həbsxanalarla məhdudlaşdırmır; o, bu nəzarət mexanizmini məktəblərdən xəstəxanalara, fabrikələrdən hərbi düşərgələrə qədər bütün sosial institutlara şamil edir. Beləliklə, o göstərir ki, güc təkcə siyasi strukturlarda və hüquqi sistemlərdə açıq şəkildə təzahür etmir, həm də gündəlik həyatın ən incə səviyyələrinə qədər yayılır və fərdlərin bədənləri və davranışları üzərində səssiz, həm də daimi nəzarət formalaşdırır.

Fuko bu yanaşmasını təkcə cəza və intizam sistemləri ilə məhdudlaşdırmır. Onun "Cinsəliyin tarixi" (Histoire de la Sexualité) əsərində də bilik və güc münasibətləri eyni mexanizmlə işləyir. Fuko burada ənənəvi təsəvvürləri tərsinə çevirir: o, iddia edir ki, cinsəllik sahəsi tarixdə, sadəcə, susdurulmamışdır; əksinə, cinsəllik haqqında bilik istehsalı yolu ilə toplumun tənzimlənməsi və idarə olunması hədəflənmişdir. Məsələn, XIX əsrdə cinsəllik təkcə tabu mövzusu olmamış, həkimlər, pedaqoqlar və psixoloqlar tərəfindən tənzimlənen, təsnif edilən və normativ çərçivəyə salınan bir fəaliyyət sahəsinə çevrilmişdir. Cinsəllik haqqında aparılan tədqiqatlar və "doğru" cinsi davranışların təyin edilməsi bu sahənin nəzarət və idarəetmə vasitəsinə çevrilməsinə yol açmışdır. Burada da bilik (cinsəllik haqqında danışmaq, onu təsnif etmək) və güc (bu təsnifatlar vasitəsilə insanları normativ qaydalara uyğunlaşdırmaq) bir-birindən ayrılmazdır.

Bənzər yanaşmanı Fuko "Ruhi xəstəliklərin tarixi" (Histoire de la folie) əsərində də irəli sürür. O göstərir ki, ruhi xəstəlik anlayışı tarix boyu dəyişmiş və hər zaman toplumun sosial nizamını qorumaq üçün müəyyən güc mexanizmləri ilə sıx əlaqədə olmuşdur. Orta əsrlərdə və erkən modern dövrdə "dəli" insanlar toplumun kənarına atılır, həbs edilir və ya fiziki olaraq təcrid edilirdi. Ancaq XVIII əsrdən başlayaraq ruhi xəstəlik sahəsi tibbi bilik çərçivəsində formalaşdırıldı və dəlilik tibbin və elmin idarə etdiyi bir obyektə çevrildi. Fuko burada da göstərir ki, "dəli" olanı anlamaq və müalicə etmək adı altında toplum normadan kənara çıxan fərdlər üzərində yeni güc formaları qurmuşdur. Beləliklə, tibbi biliklər, sadəcə, xeyirxah yardım vasitəsi olmayıb, həm də sosial nəzarət və normallaşdırma aləti kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Bu nümunələr bir daha göstərir ki, Fuko üçün tarixdə bilik formalarının inkişafı, sadəcə, intellektual bir irəliləyiş deyil, hər zaman müəyyən güc strukturlarının qurulması və qorunması ilə sıx bağlıdır. Keçmişdə formalaşan bilgi rejimləri gündəlik həyatın ən incə sahələrində belə insanların davranışlarını tənzimləyən görünməz mexanizmlər yaratmışdır.

Lötard və Fuko arasında müəyyən ortaq cəhətlər olsa da, onların yanaşmaları arasındakı fərqlər də diqqətəlayiqdir. Hər iki zəka sahibi ənənəvi, universal tarix anlayışına qarşı çıxır və tarixdə çoxsəsliliyin, müxtəlif şərhələrin mövcudluğunu qəbul edir. Hər ikisi tarixi obyektiv gerçəklik kimi deyil, müxtəlif maraqlar və güc münasibətləri çərçivəsində qurulan bir mətn kimi nəzərdən keçirir. Lakin onların vurğuladığı əsas nöqtələr fərqlidir. Lötard əsas diqqəti böyük narrativlərin dağılmasına və lokal hekayələrin artmasına yönəldir, tarixin dil oyunları içində qurulduğunu göstərir. Fuko isə daha çox bilik və güc münasibətlərinin tarixdə necə işlədiyini təhlil edir və tarixi bilik formalarının sosial hakimiyyətin bir vasitəsi kimi necə fəaliyyət göstərdiyini açmağa çalışır.

Metodoloji baxımdan da onların yanaşmaları fərqlidir. Lötard dil fəlsəfəsinə əsaslanaraq, tarixdə məna istehsalının müxtəlif formalarına fokuslanır. Fuko isə "arxeologiya" və "genealogiya" metodlarından istifadə edərək, müxtəlif bilgi sistemlərinin yaranma şərtlərini və transformasiyasını araşdırır. Bununla belə, hər iki filosof tarixçinin fəaliyyətini passiv bir gerçəkliyi qeydəalma kimi deyil, aktiv bir mənəqurucu proses kimi anlayır.

Nəticə etibarilə, Lötard və Fuko postmodern tarixçilik anlayışının əsas təməllərini formalaşdırmışlar. Onların fikirləri tarix elmini obyektiv bir həqiqəti təmsil edən sahə kimi görmək əvəzinə, müxtəlif perspektivlər arasında daim yenidən qurulan və dəyişən bir diskurs sahəsi kimi anlamaya yol açmışdır. Bu yanaşma müasir tarixçilikdə çoxsəsliliyin, marjinal səslərin və fərqli

təcrübələrin daha çox diqqətə alınmasına səbəb olmuşdur. Tarix artıq yekcins bir hekayə deyil, bir çox fərqli hekayənin toqquşduğu və daim yenidən yazıldığı bir sahə kimi başa düşülür.

Fukuyama: "Tarixin sonu" tezisi və mübahisələr. XX əsrin sonlarında tarix fəlsəfəsində diqqətəlayiq bir müzakirə də amerikalı siyasi filosof Frensis Fukuyamanın irəli sürdüyü "tarixin sonu" tezisi ətrafında formalaşmışdır. Fukuyama 1989-cu ildə yayımlanan "Tarixin sonu?" adlı məqaləsində və daha sonra 1992-ci ildə çap olunan "Tarixin sonu və son insan" (The End of History and the Last Man) kitabında bu ideyanı daha geniş şəkildə inkişaf etdirmişdir. Onun əsas iddiası belədir: liberal demokratiya və bazar iqtisadiyyatı sistemi insanlıq tarixinin ən yüksək və yekun siyasi təşkilatlanma formasıdır və bundan sonra yeni, əsaslı ideoloji alternativlər meydana çıxmayacaqdır.

Fukuyama Hegelin və Aleksandr Kojevin ideyalarından ilham alaraq iddia edirdi ki, tarix, sadəcə, hadisələrin ardıcılığı deyil, həm də ideyaların inkişafıdır. Onun fikrincə, liberal demokratiya insan arzularını - azadlıq ehtiyacını və iqtisadi rifah istəyini - ən tam şəkildə təmin edən sistem olduğu üçün, bu sistemin qlobal dominantlığa çatması ilə "ideoloji mübarizələrin" də sonu gəlmişdir. Fukuyama yazırdı: "İnsanlıq tarixi, Hegelin dediyi kimi, azadlıq ideyasının reallaşması prosesi idi və bu ideyanın həyata keçməsi liberal demokratiya ilə tamamlanmışdır" [7, s. 13].

Sovetlər Birliyinin dağılması və soyuq müharibənin başa çatması Fukuyamanın fikirlərinə güclü bir empirik dəstək kimi qəbul edilə bilərdi. Onun fikrinə görə, artıq tarixdə böyük ideoloji toqquşmalar (məsələn, liberalizm və kommunizm arasında) başa çatmış, liberal demokratiya qlobal miqyasda əsas siyasi və iqtisadi modelə çevrilmişdir. Beləliklə, "tarixin sonu" ifadəsi konkret hadisələrin sonu deyil, ideoloji təkamülün tamamlanması mənasında istifadə olunurdu.

Lakin Fukuyamanın bu tezisi elmi dairələrdə və ictimai müzakirələrdə ciddi tənqidlərə və mübahisələrə səbəb oldu. Tənqidçilər iddia edirdilər ki, liberal demokratiyanın qələbəsi hələ tamamilə gerçəkləşməmişdir və dünyanın müxtəlif bölgələrində avtoritar rejimlərin, dini fundamentalizmin və millətçi hərəkatların yüksəlişi bu tezin sadələvh olduğunu göstərir. Xüsusilə Samuel P. Hantinqton "sivilizasiyaların toqquşması" nəzəriyyəsi ilə Fukuyamaya qarşı çıxaraq bildirdi ki, gələcəkdə mədəniyyətlərarası fərqlər və dəyərlər üzərində əsaslı qarşıdurmalar davam edəcəkdir.

Digər bir mübahisə isə Fukuyamanın "tarixin sonu" anlayışının özünün normativ və qərbyönlü olması ilə bağlı idi. Bu yanaşmaya görə, Fukuyama liberal demokratiyanı bütün toplumların təbii və qaçılmaz inkişaf mərhələsi kimi təqdim edir və fərqli tarixi və mədəni təcrübələri nəzərə almırdı. Belə bir baxışın isə Qərb universalizmini və siyasi hegemonluğu əsaslandırmaq riski daşdığı irəli sürülürdü.

Fukuyama özü də daha sonrakı yazılarında ilkin tezisnin bəzi məqamlarını dəqiqləşdirməyə və yumşaltmağa çalışdı. O, qəbul etdi ki, liberal demokratiyanın qalib gəlməsi labüd olsa belə, bu prosesi təhlükə altına alan daxili və xarici təhdidlər mövcuddur. İqtisadi bərabərsizliyin artması, populizmin yüksəlişi və avtoritar liderlik modellərinin cazibədarlığının artması kimi amillər, liberal demokratiyanın gələcəyini sual altına ala bilər.

Ümumiyyətlə, Fukuyamanın "tarixin sonu" tezisi XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində siyasi fəlsəfə və beynəlxalq münasibətlər sahəsində böyük bir intellektual mübahisə yaratmışdır. Onun ideyaları liberal demokratiyanın universal dəyər olub-olmadığı, alternativ ideoloji modellərin mövcudluğu və gələcəkdə dünya siyasətinin hansı istiqamətdə gedəcəyi suallarını yenidən düşünmək üçün stimül vermişdir.

Mikro-tarix, marginal tarix və diskurs analizləri. XX əsrin sonlarında tarixçilikdə yaranan yeni istiqamətlər, ənənəvi makro-tarixi modellərin və böyük hekayələrin tənqidindən sonra meydana çıxdı. Tarixin universal və böyük izahlar üzərindən təqdim edilməsinə qarşı reaksiya olaraq tarixçilər daha lokal, fərdi və marjinal təcrübələrə yönəldilər. Bu yeni yanaşmalar tarixə baxışı köklü şəkildə dəyişdirdi və bilik istehsalında yeni metodoloji çərçivələr ortaya qoydu. Mikro-tarix, marginal tarix və diskurs analizləri bu dəyişmənin əsas istiqamətləri olaraq formalaşdı.

Mikro-tarix anlayışı tarixi araşdırmaların miqyasını kiçildərək daha dar sosial, mədəni və fərdi hadisələrə fokuslanmaq prinsipinə əsaslanır. 1970-ci illərdə İtaliyada Karlo Ginzburq kimi tədqiqatçıların fəaliyyəti ilə geniş yayılmış bu yanaşma bir kənd, bir icma və ya hətta bir fərd üzərindən bütöv bir dövrün sosial strukturlarını və mədəni münasibətlərini anlamağa çalışırdı. Məsələn, Ginzburqun məşhur "Pendir və qurdlar" (Il formaggio e i vermi, 1976) əsərində sadə bir kəndlinin dünyagörüşü tədqiq edilir və bunun üzərindən erkən modern Avropanın qarşılıqlı mədəni təsirləri analiz edilir. Mikro-tarix tarixçinin diqqətini geniş tarixi proseslərdən fərdi agentliyin (ingiliscəsi, "individual

agency" - bir insanın öz qərarlarını müstəqil şəkildə verə bilmə qabiliyyəti və bu qərarlarla dünyada dəyişiklik yarada bilmə gücüdür) və lokal təcrübənin incə nüanslarına yönəldərək, tarixçilikdə yeni bir dərinlik və dinamizm yaratmışdır.

Marginal tarix isə tarixçiliyin diqqətini mərkəzi aktorlar və hadisələrdən çıxarıb, tarixin kənarında qalan, çox vaxt nəzərə alınmayan qruplara və fərdlərə yönəltməyi məqsəd qoyur. Bu yanaşma qadınların, azlıqların, subaltern qrupların (toplumun siyasi, sosial və mədəni baxımdan kənarında qalan, dominant güc strukturlarında səsi eşidilməyən və təmsil olunmayan təbəqələrdir) və digər marginalizə olunmuş (kənara atılmış) icmaların tarixdə necə təmsil olunduğunu, hansı səbəblərlə görünməz qaldığını araşdırır. Feminist tarixçilik, postkolonial tarix və subaltern araşdırmaları bu sahənin əsas istiqamətlərini təşkil edir. Marginal tarix, alternativ tarixlərin, susdurulmuş səslərin və unudurulmuş təcrübələrin görünən hala gəlməsinə imkan verərək, tarixyazmada daha ədalətli və inklüziv (istisna etməyən, hər kəsi və hər qrupu ehtiva edən) bir yanaşmanı təşviq edir.

Diskurs analizləri isə tarixin özünün bir mətn və dil hadisəsi olduğunu qəbul edərək, tarixi sənədləri, nitqləri və mətnləri güc münasibətlərinin və bilik istehsalının məhsulu kimi araşdırır. Mişel Fuko və onu izləyən düşüncə sahibləri bu sahənin nəzəri əsaslarını qurmuşlar. Diskurs analizlərinə görə, keçmişə dair biliklər yalnız hadisələrin təsviri deyil, müəyyən dövrün sosial, siyasi və ideoloji çərçivələri daxilində formalaşan məna sistemləridir. Tarixçi qaynaqları tədqiq edərkən, sadəcə, məlumat toplamır; o, həm də bu qaynaqların necə bir güc münasibəti içində istehsal edildiyini və hansı sosial-siyasi məqsədlərə xidmət etdiyini anlamağa çalışır. Bu yanaşma tarixyazmanın obyektiv bir fəaliyyət deyil, dil və güc strukturlarının iç-içə keçdiyi bir diskurs sahəsi olduğunu vurğulayır.

Bu üç yanaşma - mikro-tarix, marginal tarix və diskurs analizləri - postmodern tarixçilikdə hadisələrə, bilik istehsalına və güc strukturlarına daha tənqidi və çoxsəsliliyi qəbul edən bir baxış gətirmişdir. Ənənəvi tarixçilikdə görünməyən fərdlərin, icmaların və dil “oyunlarının” mərkəzə çəkilməsi, tarixçiliyin həm əhatə dairəsini genişləndirmiş, həm də metodoloji müxtəlifliyini artırmışdır.

Nəticə

Tarix fəlsəfəsi zaman içində müxtəlif mərhələlərdən keçərək formalaşmış və insanın keçmişə, zamana və toplumun inkişafına dair anlayışına dərin təsir göstərmişdir. İlk dövrlərdə tarix əksərən dini və metafizik sistemlər çərçivəsində, ilahi iradənin bir təzahürü kimi qəbul edilirdi. Orta əsrlərdə tarix anlayışı Tanrının planına uyğun bir xronologiya kimi şərh edilir, insan taleyi bu böyük nizamın bir hissəsi olaraq görülürdü. Ancaq yeni dövrün başlanğıcı, xüsusilə Aydınlanma dövrü ilə birlikdə, insan aqlının və rəşadət düşüncəsinin önə çıxması tarix fəlsəfəsinə yeni bir istiqamət verdi. Artıq tarix, sadəcə, ilahi nizamın əksi kimi deyil, insan iradəsinin və aqlının dünyanı dəyişdirmə gücünün bir sübutu kimi dəyərləndirilməyə başlandı.

Bu mərhələdə Hegel, Marks və Komte kimi filosoflar tarixə ardıcıl, məntiqli və zəruri mərhələlərdən ibarət bir irəliləyiş prosesi kimi yanaşdılar. Hegelin dialektikası, Marksın sinfi mübarizə nəzəriyyəsi və Komtenin pozitivist tarixçiliyi hamısı bir cür tarixi zərurət və tərəqqi ideyasını müdafiə edirdi. Beləliklə, XIX əsrdə tarix bəşəriyyətin getdikcə daha ali mərhələlərə doğru irəlilədiyi bir proses kimi konseptuallaşdırıldı. Bu mərhələdə yazılan tarix əsərləri daha çox ümumbəşəri qanunların kəşfinə yönəlir, insan təcrübəsinin müxtəlifliyi böyük izah sistemləri içində təsnif edilirdi.

Çağdaş tarix fəlsəfəsi öz aktuallığını qorumaqla yanaşı, həm də yeni suallar doğurur. Mikro-tarix, marginal tarix və diskurs analizləri kimi metodoloji yanaşmalar tarixçiliyə daha çox səslilik, fərqlilik və tənqidi perspektiv qazandırmışdır. Mikro-tarix fərdi və lokal təcrübələri ön plana çıxararaq, tarixin yalnız böyük şəxsiyyətlər və dövlətlər ətrafında formalaşmadığını göstərir. Marginal tarix uzun müddət görməzlikdən gəlinmiş və passiv qrupların tarixini görünən hala gətirir. Diskurs analizləri isə tarixi sənədlərin və mətnlərin arxasındakı güc mexanizmlərini açmağa çalışır, bilik və iqtidar, yəni güc arasında ayrılmaz bir əlaqə olduğunu göstərir. Bu yanaşmalar tarixçinin rolunu passiv məlumat toplayıcısından fəal bir təhlilçiyə çevirir, onu dil və ideologiya içində fəaliyyət göstərən bir subyekt kimi qiymətləndirir.

Gələcək istiqamətlər baxımından isə tarix fəlsəfəsi qarşısında yeni çağırışlar dayanır. Qloballaşma, texnoloji inkişaf, informasiya axınının sürətlənməsi və müxtəlif mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsirlər tarixə baxış tərzini dəyişməkdədir. Postkolonial perspektivlər, ekoloji tarix, postinsaniyyətçilik və rəqəmsal tarix kimi yeni sahələr tarix fəlsəfəsinin daha da fənlərarası və dinamik

bir sahəyə çevrilməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, artan sosial bərabərsizlik, populizmin yüksəlişi və tarixi manipulyasiya edən ideoloji narrativlərin güclənməsi tarix fəlsəfəsini daha çox tənqidi düşünməyə və demokratik dəyərləri qoruyan bir bilik istehsalı modelinə ehtiyac duymağa vadar edir.

Beləliklə, tarix fəlsəfəsi yalnız keçmişə anlamaq üçün deyil, həm də indiki dövrdə kim olduğumuzu, toplumların necə qurulduğunu və gələcəkdə hansı istiqamətlərə yönələ biləcəyimizi düşünmək üçün əvəzolunmaz bir intellektual pəncərə olaraq qalır. Tarix, sadəcə, baş verən hadisələrin xronoloji sıralaması deyil, fərqli səslərin, təcrübələrin və anlamların toqquşduğu və daim yenidən qurulduğu bir sahədir. Bu səbəbdən tarix fəlsəfəsi gələcəkdə də insanlığın öz kimliyini və yolunu sorgulaması üçün əsaslı bir platforma olaraq əhəmiyyətini qoruyacaqdır.

Bu tədqiqatın nəticəsi olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, tarix fəlsəfəsi yalnız keçmişin anlaşılıb təsvir edilməsi üçün deyil, həm də indiki toplumların dəyərlərini, güc münasibətlərini və bilik formalarını təhlil etmək üçün əhəmiyyətli bir intellektual çərçivə təmin edir. Tarix fəlsəfəsi bizə göstərir ki, keçmişə dair biliklər heç vaxt tamamilə obyektiv və tərəfsiz olmur və hər zaman müəyyən perspektivlərin, dəyərlərin və güc strukturunun məhsuludur.

Bu kontekstdə gələcək tarixçilik fəaliyyətləri üçün bir neçə təklif irəli sürmək mümkündür:

✓ *Tarixçilik fəaliyyətlərində yalnız dominant siyasi və mədəni narrativlərə deyil, marginal və susdurulmuş səslərə də yer verilməlidir.*

✓ *Tarix elmi fənlərarası yanaşmaları daha aktiv şəkildə qəbul etməli, sosiologiya, antropologiya, psixologiya və ədəbiyyat kimi sahələrlə qarşılıqlı əlaqəni gücləndirməlidir.*

✓ *Bilik istehsalının və tarixi diskursların güc münasibətləri içində formalaşdığını daim nəzərə alaraq, tarixçi öz mövqeyini və istifadə etdiyi dilin ideoloji çalarlarını tənqidi şəkildə dəyərləndirməlidir.*

✓ *Texnoloji inkişaf və rəqəmsallaşmanın bilik istehsalına təsiri tədqiq edilməli, rəqəmsal tarix metodları inkişaf etdirilməlidir.*

✓ *Tarix fəlsəfəsi təkcə akademik müstəvidə deyil, toplumun ümumi tarix şüurunun formalaşmasında da daha aktiv rol oynamalıdır.*

Nəticə olaraq, tarix fəlsəfəsi keçmişə anlamaq, bu günü dəyərləndirmək və gələcəyi daha şüurlu şəkildə qurmaq üçün əvəzolunmaz bir intellektual sahə olaraq aktuallığını qorumaqda və genişlənməkdə davam edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aristoteles. (2014). *Politika* (Çev. Mete Tunçay). Remzi Kitabevi.
2. Augustinus, A. (2015). *Tanrı Devleti (De Civitate Dei)* (Çev. Y. Şahin). Sufi Kitap.
3. Condorcet, M. (1955). *Sketch for a historical picture of the progress of the human mind* (J. Barraclough, Trans.). New York: Noonday Press. (Əsər orijinal olaraq 1795-ci ildə yazılıb).
4. Foucault, M. (1961). *Histoire de la folie à l'âge classique*. Paris: Plon.
5. Foucault, M. (1975). *Surveiller et punir: Naissance de la prison*. Paris: Gallimard.
6. Foucault, M. (1978). *The history of sexuality: An introduction* (Vol. 1). New York: Pantheon Books.
7. Fukuyama, F. (1992). *The end of history and the last man*. New York: Free Press.
8. Ginzburg, C. (1976). *Il formaggio e i vermi: Il cosmo di un mugnaio del '500*. Torino: Einaudi.
9. Hegel, G. W. F. (2001). *The philosophy of history* (J. Sibree, Trans.). Dover Publications. (Əsər orijinal olaraq 1837-ci ildə yayımlanıb).
10. Herodot. (2008). *Histoires* (Trans. Robin Waterfield). Oxford University Press.
11. İbn Haldun. (2010). *Mukaddime* (Çev. Süleyman Uludağ). Dergah Yayınları.
12. Kant, I. (1784/2006). *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* In *Berlinische Monatsschrift*. Reprinted in W. Beierwaltes (Ed.), *Aufklärung: Texte und Dokumente* (s. 12–17). Reclam.
13. Kant, I. (1991). *Idea for a universal history with a cosmopolitan purpose*. In H. S. Reiss (Ed.), *Kant: Political writings* (pp. 41–53). Cambridge University Press. (Əsər orijinal olaraq 1784-cü ildə yazılıb).
14. Lyotard, J.-F. (1979). *La condition postmoderne: Rapport sur le savoir*. Paris: Minuit.

15. Marx, K. (1972). *The eighteenth brumaire of Louis Bonaparte* (E. Hobsbawm, Ed.). New York: International Publishers. (Əsər orijinal olaraq 1852-ci ildə yazılıb).
16. Marx, K., & Engels, F. (1970). *The German ideology*. International Publishers. (Əsər orijinal olaraq 1846-cı ildə yazılıb).
17. Marx, K., & Engels, F. (1998). *The communist manifesto*. Oxford University Press. (Əsər orijinal olaraq 1848-ci ildə yayımlanıb).
18. Nietzsche, F. (1989). *On the genealogy of morals* (W. Kaufmann & R. J. Hollingdale, Trans.). Vintage. (Əsər orijinal olaraq 1887-ci ildə yazılıb).
19. Nietzsche, F. (1997). *On the advantage and disadvantage of history for life* (P. Preuss, Trans.). Hackett Publishing. (Əsər orijinal olaraq 1874-cü ildə yazılıb).
20. Platon. (2010). *Devlet* (Çev. Sabahattin Eyüboğlu & M. Ali Cimcoz). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
21. Spengler, O. (1926). *The decline of the West* (C. F. Atkinson, Trans., Vol. I). Alfred A. Knopf. (Orijinal Almanca: *Der Untergang des Abendlandes*, 1918).
22. Spivak, G. C. (1988). Can the subaltern speak? In C. Nelson & L. Grossberg (Eds.), *Marxism and the interpretation of culture* (pp. 271–313). Urbana: University of Illinois Press. (Subaltern anlayışı üçün.)
23. Toynbee, A. J. (1934–1961). *A study of history* (12 vols.). Oxford University Press.
24. Tukidid. (2009). *The Peloponnesian War* (Trans. Martin Hammond). Oxford University Press.
25. Vico, G. B. (2002). *The new science* (D. Marsh, Trans.). Penguin Classics. (Orijinal adı: *Scienza Nuova*, 1744).
26. Voltaire. (2009). *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations* [Essay on the customs and the spirit of the nations]. Gallimard. (Əsər orijinal olaraq 1756-cı ildə yayımlanıb).

Rəyçi: f.e.d., prof. Füzuli Qurbanov